

بازشناسی منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز

عیسی حجت^۱، پیمان نصیری نیا^۲

^۱استاد دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۴/۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۷/۵)

چکیده

مسجد کبود از آثار ارزشمند تبریز است که از دیرباز جایگاه والایی در میان مردم شهر و رهگذران داشته است. این مسجد عضوی از زنجیره حیات شهر کهن بوده که بستری را برای مرادوات و تعاملات اجتماعی فراهم می‌آورد و در دوران پهلوی با شکل‌گیری تغییرات جدید شهری، این جایگاه دستخوش تغییرات اساسی گشت. هدف از این پژوهش، حصول راه‌کاری در جهت بازبانی منزلت از دست رفته مسجد کبود در زنجیره حیات شهری تبریز است؛ از این رو با استفاده از راهبرد تحقیق تفسیری، نقشه‌های تاریخی تبریز و اسناد مرتبط با آن مورد تحلیل قرار گرفته است. مقاله حاضر در ابتدا شناختی از مسجد کبود و ریشه‌های شکل‌گیری آن ارائه می‌دهد، سپس به تحلیل جایگاه آن در زنجیره و ساختار حیات شهری در ادوار مختلف تاریخی پرداخته و در ادامه با بررسی وضعیت کنونی مسجد کبود در بافت شهر، نارسایی‌های پدید آمده را بیان می‌دارد. سرانجام راه‌کار احیای مطلوب مسجد کبود با توجه به کیفیت تاریخی شهر و ارتباط با محور تاریخی - فرهنگی تبریز در آن دیده شد که با ایجاد گشایشی نمادین در پیشگاه مسجد کبود به عنوان فضای شهری، که محل گذار جاده ابریشم بوده، سعی در بازبانی هویت تاریخی مسجد، بافت و شهر تبریز گردد.

واژه‌های کلیدی

مسجد کبود، شهر تبریز، جاده ابریشم، ساختار شهر، حیات شهری.

مقدمه

ایران» از محمد یوسف کیانی اشاره کرد که به بیان ویژگی‌های معماری و ساختار کلی مسجد کبود پرداخته‌اند. برخی نیز شیوه و نحوه تزئینات به کار رفته در آن را مورد واکاوی قرار داده‌اند که «هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو» از مجتبی انصاری از آن دسته‌اند؛ اما حوزه مرتبط با جایگاه مسجد کبود در ساختار شهر تبریز و نقش آن در جریان زندگی مردم نیازمند تأمل و پژوهش بیشتر است، که در این باره می‌توان از کتاب «بازخوانی نقشه‌های تاریخی دارالسلطنه تبریز» از فرهاد تهرانی بهره جست که در بردارنده مجموعه‌ای ارزشمند از نقشه‌های تاریخی است.

در راستای پیش برد اهداف مقاله حاضر، از راهبرد «تحقیق تفسیری» به عنوان استراتژی اصلی تحقیق بهره گرفته شده است. در این راهبرد برای شناسایی جایگاه مسجد کبود در ساختار کهن شهر، به مطالعه و تحلیل اسناد و منابع نوشتاری تاریخی از جمله گزارشات سیاحان و تاریخ نگاران مختلف پرداخته شده و از تصاویر و نقشه‌های تاریخی مرتبط با موضوع بهره گرفته شده است. هم‌چنین در راستای شناخت جایگاه معاصر مسجد کبود در ساختار شهر، با استفاده از راهبرد «تحقیق کیفی»، منزلت اجتماعی و فرهنگی آنها مورد بررسی قرار گرفته و با انجام تحلیل‌های میدانی و مصاحبه با افراد آگاه در این حوزه، درک و تحلیل بیشتر جایگاه آن اقدام گردیده است.

هدف پژوهش حاضر، بازشناسی جایگاه و منزلت شایسته مسجد کبود در ساختار شهر تبریز است؛ به نحوی که مطلوب‌ترین کیفیت حضور و تعامل آن در ارتباط با جریان شهر و زندگی مردم تعیین گشته و تعارضات آن با جایگاه معاصرش مشخص گردد. از این رو در راستای بازخوانی روند شکل‌گیری و دگرگونی جایگاه مسجد کبود در ساختار شهر، ابتدا مروری بر تاریخ شکل‌گیری و نحوه حضور مسجد کبود در بدو تأسیس آن صورت می‌گیرد. در ادامه با استفاده از نقشه‌های تاریخی به جای مانده از شهر کهن، که بخشی از نقشه‌های دارالسلطنه تبریز شمرده می‌شوند، موقعیت مسجد کبود در شهر و جایگاهش در ارتباط با ساختار آن مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ تا از این طریق بتوان منزلت مسجد کبود را در سیر تحولات شهر ارزیابی و تحلیل نمود. سپس با بررسی موقعیت کنونی مسجد کبود در ساختار معاصر شهر و تحلیل مداخلات صورت گرفته در عرصه آن، به تبیین راه‌کارهای پیشنهادی در راستای احیای منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز پرداخته می‌شود.

رشد روز افزون شهرها و تحول عملکردی عرصه‌های مختلف آنها، در راستای پاسخ‌گویی به نیازها و روابط جدید، سبب تحول و دگرگونی ساختارهای کهن شهرها گشته است؛ ساختارهایی که در طول تاریخ با توجه به عرصه‌های فعالیتی و جریان زندگی مردم شکل گرفته‌اند. از این رو مداخلات و تغییرات صورت گرفته در این عرصه‌های بایست با ظرافت خاصی و با توجه به منزلت و جایگاه تاریخی آنها در ساختار شهر صورت پذیرد. توجه به این موضوع به ویژه در عصر حاضر که با تحول دائمی جوامع، تفاوت‌ها هر روز بیشتر رنگ می‌بازند و ارزش‌های فرهنگی در حال کم‌رنگی هستند، حائز اهمیت دو چندان است؛ چرا که وجود این عناصر تاریخی - فرهنگی است که ساختار هویتی شهرها و مردمان آنها را شکل داده و منزلت و جایگاه ملل را در اعصار مختلف تاریخی نمایان می‌سازد. مسجد کبود از جمله این عناصر ارزشمند تاریخی است که در گذار زمان همواره به عنوان نگینی از شهر تبریز مطرح بوده و در قالب یکی از عناصر مهم محور تاریخی - فرهنگی آن در میان مردم از منزلت والایی برخوردار است؛ اما تحولات معاصر شهری، جایگاه آن را به عنوان عضوی مهم از ساختار شهر و جریان زندگی مردم متزلزل کرده و به عنصری منفرد در حاشیه حیات شهر بدل ساخته است. حال آن‌که مسجد کبود به عنوان عضوی شاخص از هویت تاریخی تبریز می‌بایست حضور شایسته و پویا در عرصه شهر و جریان زندگی آن داشته باشد، تا از این طریق هم امکان استمرار حیات شایسته آن مهیا شده و هم امکان شناخت و تعامل هر چه بیشتر مردم با این عرصه تاریخی فراهم گردد. توجه به محور تاریخی - فرهنگی شهر تبریز نیز مشخص می‌سازد که مسجد کبود از عناصر شاخص ساختار شهر کهن و بخشی از زنجیره حیات آن بوده و به مرور دچار آسیب‌ها و تحولات گوناگون گشته که در نتیجه آن منزلت خود را در ساختار شهر تبریز از دست داده است. اینک باید این موضوع را مد نظر قرار داد که، مسجد کبود در دوره‌های مختلف تاریخی از چه جایگاه و موقعیتی در ساختار شهر تبریز برخوردار بوده است؟ در کدام برهه و به چه دلیلی این جایگاه دچار دگرگونی شده؟ آیا شرایط کنونی امکان حضور شایسته مسجد کبود را فراهم آورده و چه اقداماتی در خصوص احیای منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز می‌توان انجام داد؟

از پژوهش‌های پیشین مرتبط با مسجد کبود می‌توان به «سبک شناسی معماری ایرانی» از محمد کریم پیرنیا و «تاریخ هنر معماری

۱. مسجد کبود^۱

وابسته به معماری دوره قویونلوها در ایران است که با حضور هنرمندان و صنعت‌کاران از جای جای ایران و فرهنگ‌های هم‌جوار به وجود آمده است؛ هم‌چنین تفاوت ساختاری آن با دیگر مساجد ایرانی هم‌عصرش، امکان بیشتری را برای تحلیل جایگاه و نحوه

مسجد کبود در قرن نهم هجری قمری در عصر ترکان قویونلو که هم‌زمان با تیموریان بر بخش وسیعی از ایران حکومت می‌کردند، شکل گرفته است. این اثر به عنوان یکی از شاخص‌ترین و نفیس‌ترین مساجد شهر تبریز، دربردارنده میراث ارزشمندی از هنر و صنایع

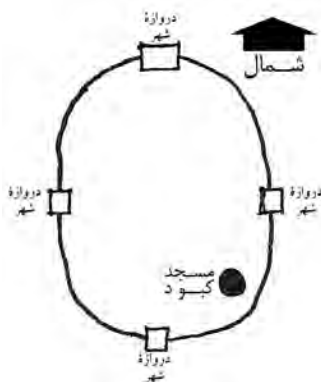
بر اثر عواملی هم چون زلزله و جنگ، و یا بر اثر بی توجهی و مدیریت نامناسب به دلایل سیاسی، اقتصادی و گاه مذهبی تخریب شده و از بین رفته اند که در حال حاضر تنها مسجد و مقبره آن باقی مانده است (انصاری، نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۹، ۳۸).

۲. بازشناسی جایگاه مسجد کبود در سیر تحولات ساختاری شهر تبریز

مسجد کبود عنصری ارزشمند از شهر کهن تبریز است که نمادی از هویت تاریخی و میراث فرهنگی آن محسوب می شود. حضور این مسجد به عنوان عضوی از محور تاریخی - فرهنگی شهر، لزوم شناخت جایگاه آن در ساختار شهر را که دربردارنده مجموعه‌ای از روابط معنایی و رفتاری خاصی در ارتباط با جریان زندگی مردم است، روشن می سازد؛ چرا که در شهرهای کهن ایران، عناصر مختلف در مجموعه‌ای از روابط معنایی شکل گرفته اند که بی توجهی به آنها، مانع از شناخت جایگاه حقیقی این آثار در شهر و جریان زندگی مردم خواهد بود. از این رو هرگونه تغییری در این ساختارها انجام پذیرد، مستقیماً بر هویت و شخصیت عناصر تاریخی و به تبع آن بر هویت شهر اثر گذار خواهد بود. بر این اساس در راستای شناخت تغییرات هویتی پدیدار گشته در جایگاه مسجد کبود در ساختار شهر تبریز، مطالعه و تحلیلی تطبیقی پیرامون سیر تحولات ساختاری آن با استفاده از اسناد و نقشه‌های تاریخی به جای مانده از شهر کهن تبریز صورت می گیرد. در این مطالعه موقعیت و نحوه تعامل مسجد کبود با محور جریان زندگی شهر مورد تحلیل قرار گرفته و از نتایج حاصله در تبیین جایگاه آن در ساختار شهر بهره گرفته می شود.

۱،۲. نقشه مینیاتوری مطراقچی^۳ (۹۴۲-۹۴۰ ق. / ۱۵۳۶ م - ۱۵۳۳ م)

این نقشه از کتاب بیان منازل^۴، بخشی از کتاب سلیمان نامه است که خود بخشی از کتاب تواریخ سلیمان قانونی، سلطان عثمانی به شمار می آید (مطراقچی، ۱۳۷۹، ۹). این نقشه که به صورت مینیاتوری طراحی شده است نمونه‌ای از نقشه‌های لشکرکشی سلیمان عثمانی است که وضعیت و موقعیت کلی شهرها

تصویر ۲- راست: موقعیت مسجد کبود شهر تبریز بر اساس نقشه مینیاتوری مطراقچی، چپ: دیاگرام جای‌گیری مسجد کبود نسبت به شهر و حصار پیرامونی آن. مأخذ: (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۴)

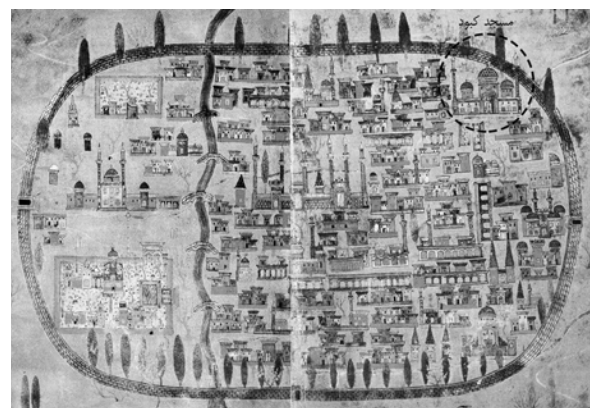
تعامل آن با ساختار و جریان زندگی شهر مهیا می سازد.

بر اساس کتیبه‌های باقی مانده از تزیینات بنا و هم چنین متون تاریخی مرتبط با شهر تبریز و مسجد کبود، این مسجد پیش از سال ۸۷۳ ه. ق. به دستور خاتون جان بیگم، همسر جهانشاه، ساخته شده است: «... و هم چنین در درآمد تبریز به جانب شرق، که خیابان^۲ گویند، عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه از مآثر ابوالمظفر جهانشاه پادشاه ابن قراقویونلو و بارانی نیز گویند. گویا این عمارت سعی و اهتمام حرم محترم وی خاتون جان بیگم انرا له برهان هابنا شده و مشارالیه بسیار بسیار خیره و صالحه و عقیفه بوده و در همان بقعه مدفون است و میرزا جهانشاه حقیقی تخلص کردی و پادشاه عظیم الشان بود در دوازدهم شهر ربیع الثانی سنه اثنی و سبعین و ثمانمائه به دست حسن پادشاه کشته شد...» (ابن کربلایی، ۱۳۸۳، ۵۰۲).

این مسجد شامل مقبره، کاروان سرا، حمام، باغ تاریخی و موقوفات زیادی بوده که وصف همگی آنها در وقف نامه این اثر نمایان است؛ ولی متأسفانه بخش اعظمی از آنها در طول زمان با

تصویر ۱- درایگاه مسجد کبود. مأخذ: (آرشیو شخصی، ۱۳۹۲)

۱۱۹۳ هجری قمری را نشان می‌دهد که در اثر آن تقریباً شهر به کلی ویران گشته و اکثر بناها و باروی آن از میان رفتند. از این رو نجف‌قلی خان بیگلربیگی، حاکم شهر، برای حفاظت از بازار و هسته مرکزی تبریز در برابر آشوب‌های داخلی و حمله همسایگان، حصار و بارویی از نو بنا کرد (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۱۵؛ نادر میرزا، ۱۳۷۳، ۱۴۸).

بر اساس این نقشه مسجد کبود در حوزه جنوب شرقی و در بیرون حصار شهر واقع شده است. در این برهه مسجد کبود در امتداد مسیر اصلی ورودی شرقی شهر، از دروازه خیابان تا بازار تبریز قرار داشته که در کنار آن بازار (کهنه بازار)، کاروانسرا و مجموعه‌های دیگر جای داشته‌اند. این مسیر بخشی از محور اصلی شهر و بیستر گذار جاده ابریشم بوده که محل حضور و فعالیت مردم را شکل می‌داده است. از این رو مسجد کبود، ارتباطی قوی با شریان شهر داشته و در ایگانه آن روی به جریان زندگی باز می‌شده است.

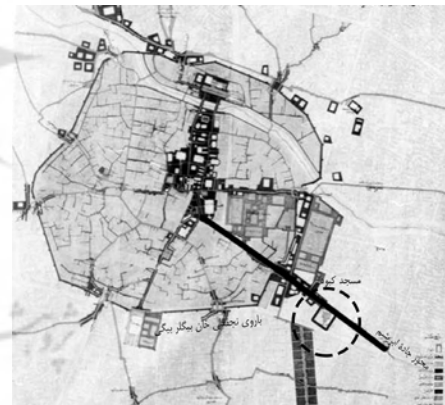
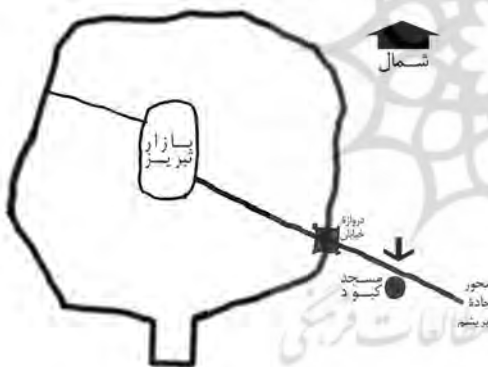
۳،۲. نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۲۹۷ ق.م. ۱۸۸۰ م.) (قراجه داغی ۵)

این نقشه به امر ولیعهد، مظفرالدین میرزا و به اهتمام عباس خان سرتیپ و همکارانش در تبریز رسم شد و یکی از معتبرترین نقشه‌هایی است که از شهر تبریز تهیه گشته و به نوعی آغازگر نقشه‌برداری مدرن در ایران است. این نقشه که به نقشه

و عناصر آنها را مشخص ساخته است. بنا بر نظر برخی پژوهشگران با وجود اینکه در این نقشه‌ها بعضی مواقع از تصاویر ذهنی بهره جسته شده، اما با توجه به اینکه از عینیات استفاده شده و این تصویر، نزدیک‌ترین سند در ارتباط با تأسیس مسجد کبود بوده و موقعیت کلی آن را در ساختار شهر نشان می‌دهد، ارزشمند است. جهت مینیاتور ترسیم شده، به صورت شمالی - جنوبی و نگاه آن رو به شرق می‌باشد. رودخانه میدان چایی (میدان رود) از میانه شهر می‌گذرد و در چهار گوشه آن چهار مورد از مهم‌ترین بناهای تبریز ترسیم شده است. در گوشه جنوب شرقی مسجد کبود، جنوب غربی مسجد جامع (ارک) علی شاه، شمال غربی مجموعه صاحب آباد و در گوشه شمال شرقی ربع رشیدی در درون حصار نمایان و مشخص است (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۳). بر طبق این نقشه مسجد کبود به قرن دهم هجری قمری در داخل حصار شهر تبریز، جنوب شرقی آن، واقع شده و خاتمه دهنده جریان شهر است. در جلو دست مسجد نیز گویا جویی روان است که به احتمال قوی از کوه سرازیر می‌شده و مسیری از شمال به جنوب شهر را به وجود می‌آورده که به مسجد کبود ختم می‌شده است.

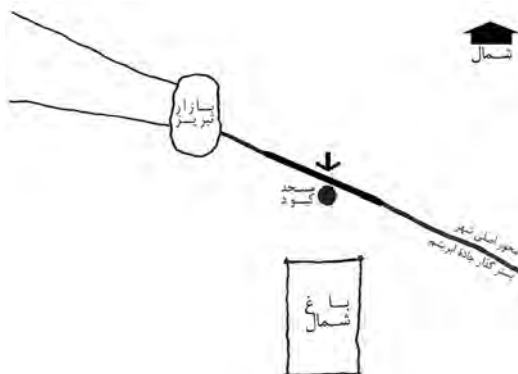
۲،۲. نقشه باروی نجف‌قلی خان بیگلربیگی (۱۱۹۴ ق.م. ۱۷۷۷ م.)

این نقشه موقعیت شهر تبریز بعد از زلزله مهیب سال

تصویر ۳- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم و باروی شهر تبریز، بازنگاری از نقشه تره‌زل - فایوبه و نقشه‌های حومه و استحکامات شهر تبریز. مأخذ: (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۶-۲۲) و نقشه بافت و حصار تاریخی تبریز. چپ: دیاگرام جای‌گیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و باروی شهر (جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با شریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد).

مأخذ: (نقش جهان پارس، ۱۳۷۴)

تصویر ۴- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم در شهر تبریز.

مأخذ: (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۴۵) چپ: دیاگرام جای‌گیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و عناصر مهم شهر (جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با شریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد).

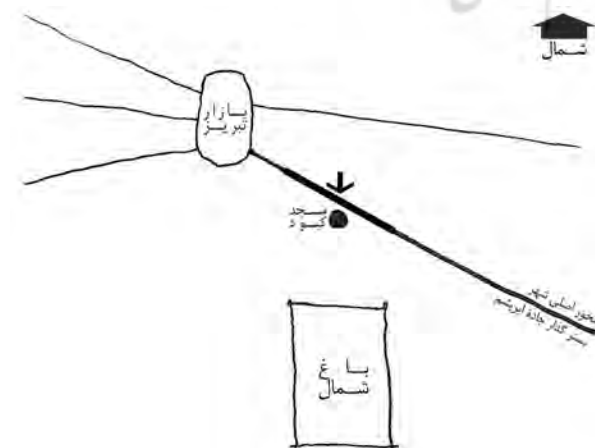
می‌شود و مسجد کبود نیز به‌عنوان عنصری مهم از آن حضور دارد. در این نقشه مسجد کبود بخشی از گذار اصلی و درایگاه آن رو به شریان شهر است که در فضایی باز قرار گرفته است. در این برهه هر چند که مسجد کبود بر اثر زلزله‌های مکرر و مخرب ویران گشته، اما حضور مسجد و بلندای سردر آن، فضایی را برای حضور عموم مردم به‌وجود آورده و به‌عنوان عنصری مهم در جذب فعالیت‌های شهری و تعاولات اجتماعی محسوب می‌شده است.

۵.۲. نقشه تبریز در دوران پهلوی

این نقشه به نوعی آخرین نقشه تاریخی از شهر تبریز محسوب می‌شود و براساس تغییرات شهرسازی مدرن در دوران پهلوی تهیه شده که نشان‌گر تحولات بنیادین در ساختار شهر است. مجموعه این تحولات آسیب‌های جبران‌ناپذیری را به ساختار شهر که وارد کرده و باعث از میان رفتن بخشی از عرصه‌های مهم آن شده است؛ از جمله اقدامات صورت گرفته در این برهه، احداث خیابان پهلوی (امام خمینی) است که به موجب آن بخش‌های مهمی از بافت‌های تاریخی شهر از میان رفته و آشفتگی‌های مختلف در حوزه آنها پدیدار گشته است. همین موضوع عامل اصلی به‌وجود آمدن چالش‌ها و آسیب‌ها در ارتباط با مسجد کبود است که ساختارهای ارتباطی و معنایی در حوزه آن را دگرگون ساخته است. احداث مسیر جدید (خیابان پهلوی)، کهنه خیابان را که مدت‌ها بخشی از امتداد اصلی شرقی-غربی شهر و به‌عنوان محور تاریخی-فرهنگی

تصویر ۶- وارونه شدن جهت مسجد کبود در ارتباط با محور اصلی شهر

قراچه‌داغی نیز مشهور است، شاید کامل‌ترین نقشه‌ای باشد که تا اواخر دوره قاجار از شهر تبریز تهیه شده و به نوعی اولین نقشه‌ای است که بعد از برجینی باروی نجف‌قلی خان ترسیم شده است (مشکور، ۱۳۵۲، ۱۰۱-۱۰۸). در این نقشه با توجه به رشد و توسعه شهر تبریز و از میان برداشته شدن حصار آن، مسجد کبود تقریباً در حوزه مرکزی شهر قرار گرفته است. جای‌گیری مسجد به نحوی است که در کنار شریان اصلی شرقی-غربی شهر، که محل گذار جاده ابریشم بوده، قرار داشته و امتدادش به بازار بزرگ تبریز می‌رسد. به این ترتیب مسجد کبود در این برهه، بخشی از جریان اصلی شهر است که در ارتباط مستقیم با مردم قرار دارد و درایگاهش رو به آن بوده است. عرصه پیرامونی مسجد هم بستر شکل‌گیری تعاملات و مراودات اجتماعی را فراهم می‌آورد است که حوزه جنوبی آن به باغ دلگشا ختم می‌شود و در ادامه به مجموعه بزرگ باغ شمال می‌رسد، در کناره غربی مسجد هم فضاهایی هم‌چون کاروانسرا، حمام، خانگاه و بازار وجود داشته است.

۴.۲. نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۳۲۷ ق. / ۱۹۱۰ م.)

(اسدالله خان مراغه‌ای^۵)

این نقشه که به‌دست اسدالله خان مراغه‌ای ترسیم شده، از جمله نقشه‌هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم گشته است. البته دقت ترسیم نقشه و جزئیات آن به مراتب کمتر از نقشه قراچه‌داغی است. اما ویژگی مهم این نقشه اضافه شدن بخش‌های جدیدی در جنوب شرقی تبریز نسبت به نقشه دارالسلطنه قراچه‌داغی است و می‌توان اطلاعات جدیدتری را نسبت به آن جستجو کرد (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۶۴). در این نقشه نیز، مسجد کبود بنا به توسعه شهر در حوزه مرکزی تبریز جای دارد و ارتباط آن با مجموعه باغ شمال قوی‌تر گردیده است. براساس این نقشه، با وجود ایجاد مسیر جدید شرقی-غربی در کناره میدان چای (میدان رود)، هم‌چنان کهنه خیابان (محور تاریخی مرکزی تبریز- محل گذار جاده ابریشم) و امتداد آن به‌عنوان اصلی‌ترین مسیر شرقی-غربی شهر تبریز محسوب

تصویر ۵- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم در شهر تبریز.

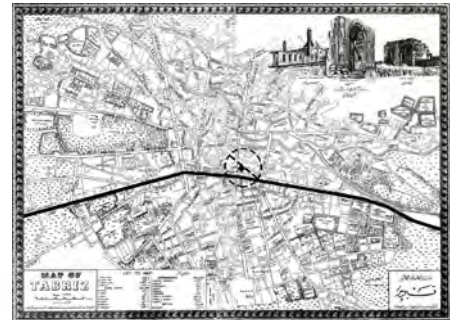
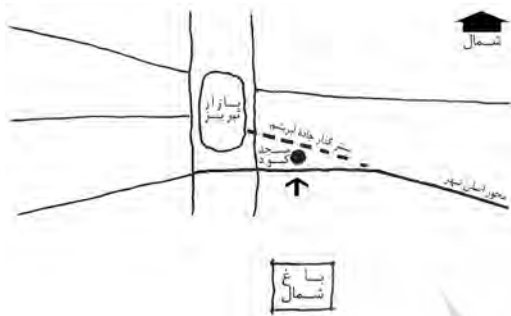
مأخذ: (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۶۵) چپ: دیاگرام جای‌گیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و عناصر مهم شهر (جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با شریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد).

و به عنصری منفرد بدل می‌گردد که دیگر با شهر و مردمان آن بیگانه بوده و جایگاه و منزلت خود را از دست داده است.

۳. جایگاه مسجد کبود در تبریز معاصر

شرایط کنونی مسجد کبود در شهر تبریز تحت تأثیر تغییر و تحولات صورت پذیرفته در دوران پهلوی است. آشنفتگی‌های شکل گرفته در آن برهه، زمینه را برای نابسامانی‌های بیشتر فراهم کرد. به نحوی که پس از دیوارکشی پیرامونی مسجد کبود،

گذار جاده ابریشم محسوب می‌شد، از پویایی و بالندگی انداخته و از جریان اصلی شهر جدا می‌سازد. به موجب همین امر مسجد کبود که عرصه آن در ارتباط با محور ابریشم بوده و در ایگانهش روی به آن باز می‌شد از جریان شهر جدا می‌افتد؛ در نتیجه با پشت کردن مسجد کبود به مسیر جدید الاحداث، هویت و جایگاه آن در تعامل با مردم و جریان زندگی دچار تحول همیشگی گشته و نگاه شهر از جلو دست مسجد کبود به پشت آن تغییر می‌کند. در برهه بعدی با دیوارکشی حوزه مسجد کبود، این عنصر شاخص به کلی از جریان زندگی شهر جدا افتاده

تصویر ۷- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم و خیابان جدید الاحداث پهلوی در شهر تبریز. مأخذ: (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۸۸) چپ: دیاگرام جایگیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و خیابان جدید الاحداث پهلوی و عناصر مهم شهر جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با جریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد.

جدول ۱- سیر تحولات جایگاه مسجد کبود در ساختار شهر تبریز.

عنوان نقشه	برهه تاریخی	موقعیت مسجد در شهر	نحوه تعامل مسجد با محور و جریان زندگی شهر
نقشه مینیاتوری مطراچی	۹۴۰ هجری قمری	داخل حصار شهر	درایگاه مسجد رو به جریان شهر
نقشه باروی نجف‌قلی خان بیگلربیگی	۱۱۹۴ هجری قمری	خارج حصار شهر	درایگاه مسجد رو به جریان شهر
نقشه قراچه داغی	۱۲۹۷ هجری قمری	حوزه مرکزی شهر (برچیده شدن حصار)	درایگاه مسجد رو به جریان شهر
نقشه اسدالله خان مراغه‌ای	۱۳۲۷ هجری قمری	حوزه مرکزی شهر	درایگاه مسجد رو به جریان شهر
نقشه تبریز معاصر	دوره پهلوی	حوزه مرکزی شهر	درایگاه مسجد پشت به جریان شهر

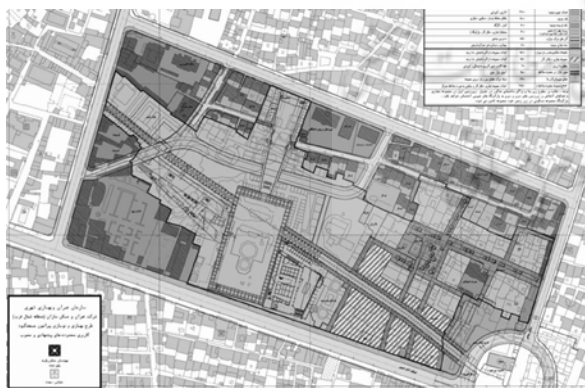

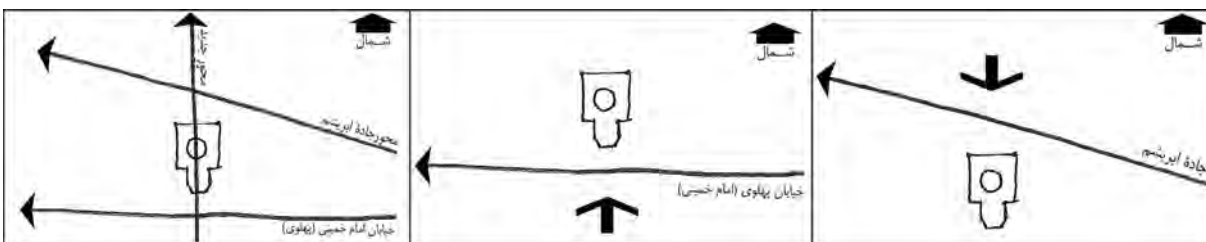
تصویر ۸- تصویر هوایی مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم و خیابان امام خمینی (پهلوی).
 مأخذ: (Google Earth, 2014)

تصویر ۹- بالا: جلودست مسجد کبود (بستر گذار جاده ابریشم)، پائین: منظر مسجد کبود از خیابان امام خمینی.
 مأخذ: (آرشیو شخصی، ۱۳۹۳).

تصویر ۱۰- طرح به سازی و نوسازی پیرامون مسجد کبود.
 مأخذ: (شرکت عمران و به سازی آذربایجان، ۱۳۷۸)

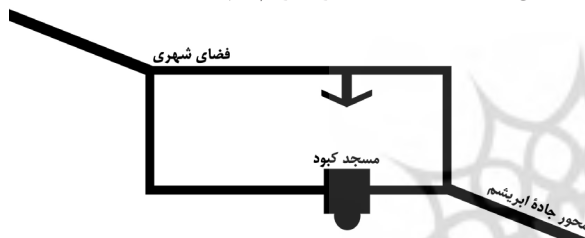
تصویر ۱۱- سیر تحول جایگاه مسجد کبود، به ترتیب از راست: مسجد رو به جاده ابریشم، مسجد پشت کرده به خیابان، تبدیل شدن مسجد به عنصر مزاحم در امتداد مسیر جدید.

ساخت و ساز در این محوطه تاریخی و شانه به شانه مسجد آغاز گشته و حریم و جایگاه آن را متزلزل نمود. این اقدامات با آشفتگی بیشتر بافت موجب از میان رفتن ارزش های تاریخی- فرهنگی منطقه و شهر شدند که در راستای آنها، جلودست مسجد کبود که قرن ها به عنوان محور اصلی تاریخی شهر به شمار می رفت، به اراضی مخروبه و نامناسب شهری بدل گردید. در حوزه شرقی مسجد، مجموعه های تجاری جدیدی احداث شده و این جبهه را محصور و مخدوش کردند؛ جبهه جنوبی مسجد که با خیابان اصلی در ارتباط بود، رواق و دیوارکشی شده و با این امر مسجد کبود، هرچه بیشتر منزوی و از جریان شهر و زندگی مردم جدا می گردد.

مجموعه این اقدامات سبب گشته که نسل حاضر مردم شهر، مسجد کبود را از جبهه جنوبی و پشت کرده به شهر بشناسند و برای رفتن به مسجد از حوزه پشتی وارد حریم آن گردند و هیچ ادراکی از جایگاه حقیقی و تاریخی مسجد کبود در شهر تبریز و گذار جاده ابریشم از بستر آن نداشته باشند. در سال های اخیر نیز این محدوده تحت تأثیر تغییرات جدیدی قرار گرفته است. پروژه عتیق، عنوان طرحی است که در راستای بازسازی بافت فرسوده تاریخی در این حوزه در حال انجام است و بخش وسیعی از حوزه مرکزی شهر از چهارراه بهشتی (منصور) تا میدان صاحب الامرا در بر می گیرد. در راستای این طرح، کهنه خیابان در امتداد محور تاریخی مسجد کبود که آخرین بافت به جای مانده از دوره های پیشین بود، تحت نوسازی و بازسازی کامل قرار گرفته و به کلی از میان رفته است. از دیگر اهداف این طرح، بازسازی محور تاریخی شهر و تعریف محدوده ای برای مسجد کبود است که با احداث انبوهی از بناهای تجاری جدید صورت پذیرفته است؛ از سوی دیگر با محصور کردن مسجد کبود در محوطه ای محدود و انجام ساخت و ساز در تمامی فضاهای پیرامونی آن و ایجاد یک محور جدید، قائم بر محور جاده ابریشم، شرایطی را فراهم آورده که موجب آشفتگی هرچه بیشتر معنایی بافت شده است. بر اساس این طرح محورها و جریان های جدیدی تعریف گشته اند که تا قبل از این وجود نداشته و با کیفیت حضور مردم بیگانه اند و جایگاه و هویتی نوین به مسجد کبود می بخشند که جدا از گذشته و تاریخ آن است؛ این مسئله می تواند آسیب های جبران ناپذیری را به دنبال داشته باشد، چرا که موضوع بسیار مهم در ارتباط با مسجد کبود حضور آن به عنوان عضوی از محور تاریخی جاده ابریشم است که تغییر در این معنا، هویت و جایگاه تاریخی آن را بار دیگر دگرگون خواهد ساخت.

نتیجه

دورافتاده و به عضوی مجرد بدل گشته است. در این راستا پس از بررسی جایگاه و موقعیت مسجد کبود در دوره‌های مختلف تاریخی در ساختار شهر تبریز، مشخص گردید که مسجد کبود به عنوان عضوی از محور تاریخی - فرهنگی تبریز، که محل گذار جاده ابریشم بوده، مطرح است و درایگاه آن رو به شهر و جریان حیات آن گشوده می‌شده است؛ در نتیجه احیای این اثر ارزشمند در گروهی توجه به جایگاه تاریخی و نوع حضور مسجد کبود در ساختار شهر تبریز است. بر این اساس می‌توان با احیای محور تاریخی - فرهنگی شهر و اولویت دادن به پیشگاه و جلوسدست مسجد کبود گشایشی به عنوان یک فضای شهری، با هدف احیای نمادین جاده ابریشم، ایجاد نمود تا هم جریان زندگی و فعالیت را به پیشگاه مسجد کبود هدایت کرد و هم امکان گشایش درایگاه آن رو به شهر و مردم را پدید آورد.

تصویر ۱۲- دیاگرام پیشنهادی برای ایجاد گشایش شهری در راستای جاده ابریشم.

پایایی و پویندگی عناصر و بناهای تاریخی در گرو حضور و فعالیت آنها در زنجیره حیات شهری است، حضوری به غایت وزین که نشان از منزلت والای آنها در تاریخ و هویت شهر و مردمان آن داشته باشد. این موضوع همواره در نظر معمار ایرانی بوده و معماری خود را به نوعی متبلور ساخته که عضوی اثر گذار در بافت و محیط پیرامونی خود باشد؛ چرا که معماری اگر توان همراهی و همگامی با زمانه و زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مردم را نداشته باشد، در گذار زمان ساکن شده و به خاطره‌های پیوندد. اقدامات صورت گرفته در این عرصه‌ها نیز باید به گونه‌ای باشند که بر اساس ویژگی‌ها و ظرفیت‌های اثر معماری، امکان همراهی آن با جریان زندگی را فراهم ساخته و مجموعه‌ای از تعاملات را به وجود آورند که به نمودی عینی از تاریخ و هویت شهر بدل گردد؛ در نتیجه نوع مداخلات باید به شیوه‌ای باشند که اثرگذاری و اثرپذیری این عرصه‌ها را مخدوش نسازد، چون در غیر این صورت هویت و ریشه‌های تاریخی بافت برای همیشه دستخوش تغییرات اساسی گشته و به مرور از میان خواهد رفت.

مسجد کبود، این نگین شهر تبریز و فیروزه جهان اسلام، که قرن‌ها حتی با وجود آسیب‌ها و ویرانی‌های متعدد به عنوان عضوی از زنجیره حیات شهر تبریز محسوب می‌شد، در اثر مداخلات و تصمیم‌گیری‌های نادرست از جایگاه حقیقی خویش

پی‌نوشت‌ها

انصاری، مجتبی و نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۸۹)، هندسه و تناسبیات در معماری دوره ترکمانان قویونلو- مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)، نشریه علوم و فنون، شماره ۱۲۹، ۴۵-۳۵.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، چاپ هشتم، انتشارات سروش دانش، تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۶۸)، «تبریز» در شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، جلد سوم، جهاد دانشگاهی، تهران.

شرکت عمران و بهسازی آذربایجان (۱۳۷۸)، نوسازی و بهسازی پیرامون مسجد کبود تبریز. <http://azoms.ir> (دسترسی در ۱۵/۲/۱۳۹۳).

فخاری تهرانی، فرهاد و پارسی، فرامرز و بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵)، بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، دانشگاه شهید بهشتی و شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.

کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۲)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ پانزدهم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.

مشکور، محمد جواد (۱۳۵۲)، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، شماره ۹۶، سلسله انتشارات آثار ملی، تهران.

نادرمیرزا (۱۳۷۳)، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات ستوده، تبریز.

نصوح مطراق‌چی (۱۳۷۹)، بیان منازل، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، میراث فرهنگی کل کشور، تهران.

نقش جهان - پارس (۱۳۷۴)، طرح احیای منطقه تاریخی تبریز. www.njp-arch.com (دسترسی در ۲۲/۲/۱۳۹۳).

۱ مسجد کبود (گوی مسجد) که در زمان جهانشاه قره قویونلو بنا گردید و به نام مسجد جهانشاه در مجموعه مظفریه شناخته می‌شد.

۲ محله خیابان یکی از محله‌های قدیمی و اصلی شهر تبریز است که دروازه آن به جانب جنوب شرقی شهر بوده است.

۳ «نصوح سلاخی» ملقب به «مطراق‌چی» نقشه بردار، نقاش و ریاضی‌دان مسلمان اهل بوسنی بوده و به سال‌های ۱۵۳۷-۱۵۳۸ میلادی به ترسیم این نقشه مبادرت ورزیده است.

۴ این کتاب، شرح مصور منازل مسیر لشکر کشی سلیمان قانونی از استانبول به ایران غربی و عراق، و بازگشت به استانبول است.

۵ طراحان اصلی نقشه، محمدرضا مهندسی و سرهنگ قراچه‌داغی، از دانش‌آموختگان مدرسه دارالفنون تهران بودند.

۶ لازم به توضیح است که اطلاعات درباره اسدالله‌خان مراغه‌ای، نقشه بردار این نقشه اندک است، همین قدر روشن بوده که در شهرداری تبریز کار می‌کرده و نقشه سلماس را بعد از زلزله تهیه کرده است.

۷ هویت و جایگاه تاریخی مسجد کبود در ارتباط با جاده ابریشم و راستای آن در شهر تبریز است و ایجاد محور جدید در این حوزه با ریشه‌های تاریخی و معنایی سایت متناقض بوده و ارزش‌های آن را زیر سوال خواهد برد.

۸ محمد کریم پیرنیا در کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی (۱۳۸۷) از مسجد کبود با عنوان فیروزه جهان اسلام نام برده است.

فهرست منابع

ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۸۳)، *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان قرانی، چاپ دوم، انتشارات ستوده، تبریز.